

Szöveg – valóság - dekonstrukció

Élet a szövegen kívül?

Széchenyi Ágnesnek, születésnapjára

„Il n’y a pas de hors-texte” (nincs semmi a szövegen kívül), jelentette ki Derrida. És bármit is értett ez alatt, az amerikai egyetemen kreatív írást tanuló diákok számára túl gyakran az lett a jelentése, hogy nem létezik semmi az énen kívül. Legtöbbjük «az én megírásának heurisztikus modelljét» követi...¹ A *Grammatológiának* ez a világszerte makacsul és évtizedeken át félreértett mondata jó példa arra, hogy egy teoretikus intencióit hogyan lehet egészen képtelen irányokban elferdíteni. A „nincs semmi, ami szövegen kívüli lenne” állítás bizonyára a mű legtöbbet idézett passzusa, Derrida pedig nem gondolhatta előre, hogy ilyen karriert fut majd be, mint ahogyan azt sem, hogy a dekonstrukció, akarata ellenére, iskolává női ki magát – erről egyértelmű elutasítással nyilatkozik a *Levél egy japán barátához* című híres cikkében. (Nem állom, meg, hogy ennek kapcsán ne idézzem Thienemann Tivadart. Amikor Bleyer Jakabot kinevezték a pesti egyetemre 1911-ben, kinyilvánította azt a szándékát, hogy iskolát akar teremteni. Thienemann megjegyzi: „Ez az, amitől mindig óvakodtam. Tudtam, láttam, hogy ami «iskola», az mindig torzítja, dogmává merevíti az eredetileg termékeny gondolatot.”²) Ez a szöveghely tehát a legnagyobb félreértéseknek adott teret. Ez az a pont, ahol egyszerre lehetett az empirikus „józan ész” és a pozitivisták filológia eszményének nevében támadást intézni a dekonstrukció és maga Derrida ellen. A mondatot könnyű volt úgy értelmezni, hogy Rousseau személye tulajdonképpen nem is létezett, vagy legalábbis teljesen mindegy, hogy létezett-e, nekünk egyedül és kizárólag a szövegekkel lehet csak dolgunk.

¹ G. Myers: Utószó *Az elefántok tanítanak – Kreatív írás 1880 óta* című könyv második kiadásához. = Helikon, 2015/1. – LXI. évfolyam. „Kreatív írás az Amerikai Egyesült Államokban.” 31.

² Thienemann Tivadar: *Az utókor címére. Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései*. Sajtó alá rendezte: Koncz Lajos. Pannónia könyvek, Pécs, 2010. 91.

Ebben a formulában konvergálnak a korszak provokatív tendenciái. Gondoljunk Foucault *Mi a szerző* című szövegére, vagy Barthes *A szerző halála* című írására: ezek egymástól függetlenül mind ugyanabba az irányba mutatnak, ugyanazokat a problémákat vetik fel. Kézenfekvő volt tehát, hogy a hagyomány képviselői ezen a ponton vessék meg lábukat a „tudományosság” egészét veszélyeztető magatartás ellen. Derrida kijelentését látszólag lehetett úgy is értelmezni, hogy a valóság az írott szövegekben található meg, és ezen kívül nincsen semmi más. A pontosság kedvéért idézzük a magyar fordítást a szűkebb kontextussal együtt. „Bár az olvasat nem érheti be azzal, hogy megkettőzze a szöveget, nem folyamodhat egy metafizikai, történeti, pszicho-biografikus valóság referenciájához vagy egy szövegen kívüli jelölthöz sem (amelynek tartalma a nyelven kívüli tartalommal bír vagy bírhatna). Azaz csakis egy, a szöveghez hasonló dolog kapcsán léphet túl legitim módon a szövegen magán. Az olvasat nem folyamodhat olyan dologhoz, ami az írásrendszeren kívül található, abban az általános értelemben, ahogy mi ezt az írásrendszert elgondoljuk. A módszertani megközelítés, amelyet most próbára teszünk, végtelenül ki van szolgáltatva azoknak az általános tételeknek, amelyeket az imént dolgoztunk ki a referens és a transzcendentális jelölt hiányát illetően. *Szövegen kívüli jelentés nincsen.* És nem azért, mert elsődlegesen nem Jean-Jacques élete, vagy a Mama létezése, vagy *maga* Thérèse érdekel bennünket, és nem is azért, mert csakis a szövegben férünk hozzá „valóságosnak” mondott létezésükhöz, és semmiféle eszközünk vagy jogalapunk nincsen, hogy figyelmen kívül hagyjuk ezt a kötöttséget. Az ilyen és ehhez hasonló érvelésekkel már bizonyára meg is elégedhetnénk, csak hogy ennél jóval határozottabb elképzelésünk van. A «veszedelmes pótlék» útvonalán járva azt próbáltuk bemutatni, hogy abban, amit e «hús-vér» teremtmények valóságos életének nevezünk, azon túl, és a mögött, amiről azt hisszük, Rousseau *oeuvre*-jeként körülírhatunk, nem volt soha más, mint írás – szuplementumok és helyettesítő jelentésképződések, amelyek csakis a megkülönböztető utalások láncolatában jöhettek létre. A «valóságos» csak akkor történik

meg, vagy kapcsolódik össze a korábbiakkal, ha egy nyomból kiindulva, egy szuplementum révén értelmet nyer. És így tovább a végtelenségig, mert *a szövegben* azt olvastuk, hogy az abszolút jelenlévő, a Természet az, amit a «valóságos anya» és más hasonló szavak neveznek meg, már mindig elillantak, sohasem léteztek, hogy ami megnyitja az értelmet és a nyelvet, az az írás, mint a természetes jelenlét eltűnése.”³

Derridánál „mindössze” arról van szó tehát, hogy Rousseau *a mi számunkra* az, amit ő maga leírt magáról, és amit mások leírtak róla. (Ennek az intenciónak az egyértelművé tétele érdekében beszél a magyar fordítás „jelentésről”; ez a szó az eredetiben nincs jelen.) Azaz jelentésekkel, és interpretációkkal dolgozunk, ezek pedig csakis szövegek. Bizonyos szövegeket kinevezünk valóságnak, ami könnyen tévútra visz. Az például, hogy Rousseau „hipochonder” volt, milyen értelemben valóság? Az író és az embert elválasztották egymástól, amin már Karinthy is élcelődött. Ismerjük ezt; az ember az elsődleges, a szövege másodlagos, az egy másik létszféra. („Én voltam az úr, a vers csak cifra szolga” – írta Ady Endre *egy költeményben*.) Ennek vélekedésnek a teoretikus tarthatatlanságára utal Derrida. Egyébként pedig a referencialitás ellen intézett támadások, kísérletek, azok a tendenciák, amelyek a referencialitás-elvet az irodalom területéről ki akarták zárni, többé-kevésbé értelmetlennek mutatkoznak ennek a megállapításnak a fényében. Az, amit „valóságreferenciának” nevezünk, maga is szöveg. A filozófiatörténet hermeneutikai vonulata (Schleiermacher-Dilthey-Gadamer) ebben a tekintetben nem áll nagyon távol a dekonstrukciótól. (Éppen azért nehéz megítélni a Gadamer-Derrida vitát, amelyet sokan kudarcnak ítélték, mert nem túlságosan különböztek az álláspontok egymástól. De ettől a vitától alighanem még nem vagyunk elég távol ahhoz, hogy körültekintően megítélhessük.) A lényeg, hogy Derrida nem sejtette, hogy éppen az idézett mondat fog „robbanni” az ő obskurantizmusának bizonyítékaként. Hiszen nem valószínű, hogy csak az Egyesült

³ Jacques Derrida: *Grammatológia*, Typotex Kiadó, 2014. 181.

Államokban és a csak a kreatív írás diákjainak körében terjedt el az effajta képtelen értelmezés. Most egyelőre elégedjünk meg annak a leszögezésével, hogy a dekonstrukció minden, csak nem „az én megírásának heurisztikus modellje”. Éppen ellenkezőleg olyan folyamatokat és eseményeket próbál katalizálni a vizsgált vagy egyszerűbben fogalmazva: olvasott szövegekben, amelyek bármiféle én-szerűség aktív beavatkozása nélkül, magukból a szövegekből kiindulva játszódhatnak le. Nem az olvasó dekonstruálja a szöveget, a dekonstrukció *megtörténik*, amint azt Derrida több helyen leszögezte. A dekonstrukció Derrida szerint esemény, nem valaki csinálja, magától történik, ha az olvasó aktív részvételével is. Arról van szó, amikor *il y a plus d'une langue*, vagyis több nyelv lép egymással érintkezésbe. Tehát nem olyan technika vagy alkalmazás, amelyet el lehet sajátítani, s azután más területeken felhasználni. Derrida szerette volna elkerülni, hogy a dekonstrukcióból módszertani kiskáték jöjjenek létre. Ennek ellenére sokan és sokszor összefoglalják filozófiájának lényegét, vagyis elmagyarázzák, hogyan kell dekonstruktívnak lenni. Ez teljesen idegen volt az ő eredeti elképzelésétől, mely szerint nem egy személy akaratától, intenciójától függő dologról beszélünk.

Miről is volt szó a hatvanas években? Derrida keresett egy francia megfelelőt a német *Abbau*, illetve a *Destruktion* kifejezésekre (ezeket Heidegger használta), és a dekonstrukció kifejezés tűnt kézenfekvőnek. (Életrajzírója, Benoît Peeters fontosnak tartja megjegyezni, hogy a szó előfordul Gilbert Bécaud 1961-es „L'absent” című dalában is, ami arra utal, hogy ha ritkán is, de a köznyelv szintén használta a kifejezést.⁴) Rögtön látta a szóban rejlő szemantikai potenciált, nevezetesen, hogy kettős értelmű, mert nem csak lebontást, hanem felépítést is jelent. Később azonban meglepte a szó világsikere, valamint az, hogy akaratán kívül egy egész irányzat telepedett rá. Tény, hogy létrejöttek a „dekonstruktivizmus” iskolái. (Az első Amerikában jött létre a Yale egyetemen, Paul de Man kezdeményezésére.⁵) A

⁴ Benoît Peeters: *Derrida*. Flammarion, 2010., 202.

⁵ Lásd ehhez a Helikon folyóirat *Az amerikai dekonstrukció* című különszámát, 1994/1-2.

dekonstrukció fogalmi apparátusa a strukturalizmus kontextusában jelenik meg, de ezen messze túlmutat, hiszen elvileg az összes metafizikai fogalom dekonstruálása a tét. Gyorsan kerülünk el egy felmerülő újabb lehetséges félreértést: az az állítás, mely szerint a dekonstrukció nem egy énszerűség aktív, önkifejező beavatkozása egy vele tárgyként szembenálló szövegen, korántsem az olvasó feleslegességének a kinyilvánítása. (De nem is a szerzőé – egy későbbi gondolatmenetben illendő lesz visszatérni a szerző „haláláról” született elméletek és a dekonstrukció viszonyára.) A dekonstruktív olvasat csupán aktualizálja azokat a lehetőségeket, amelyet a szöveg önmagában és látszólag „önmagán kívül” hordoz (nem véletlenül hangsúlyozzuk a külső és a belső szembeállításának neutralizálását.) Ha Derrida megfogalmazását követve a dekonstrukció „több mint egy nyelv” együttes működése, akkor természetesen azt is figyelembe kell vennünk, hogy az olvasó is hozza magával a saját idiómáját. Vagyis a mű által potenciálisan mozgásba hozott, néha egymást felerősítő, néha egymással konfliktusos viszonyban levő nyelvek játékterébe bekerül az olvasó „személyes” idiómája is. Hangsúlyoznunk kell a „játékter” kifejezést, ami ezúttal nem egyszerűen egy metaforikusan és térbelileg elképzelt, körülhatárolható terület, amely passzívan lehetővé teszi a tőle ontológiailag elkülöníthető nyelvek játékát. A mindenkori játékteret *maguknak a nyelveknek a mozgása* hozza létre, és az olvasói nyelv bekerülése ebbe a mozgásba megteremti annak a lehetőségét, amit Gadamer az *Igazság és módszerben* a „képződménnyé változás” lehetőség-feltételének nevezett. A tévedés különös kockázata nélkül megállapíthatjuk, hogy ezen a ponton átfedés van a Gadamer által képviselt modern hermeneutika és a dekonstrukció között. Azzal a kiegészítéssel, hogy a dekonstrukció elfogadja ugyan a „képződménnyé változás” alapelvét, de nem erre, hanem az így kialakuló térben zajló folyamatok esemény- vagy történésjellegére helyezi a hangsúlyt. Vagyis arra, ami előre megjósolhatatlan, kalkulálhatatlan, ugyanakkor a későbbiek folyamán az ismételhetőség adta kereteken belül *ab ovo* megismételhetetlen. S ez még akkor is így van véleményem

szerint, ha a megismételhetetlenség csak az ismételhetőség strukturális lehetőségzféráján belül, vagy inkább annak talaján jöhet létre.

A mából visszatekintve tehát egyértelműnek látszik, hogy a dekonstrukció első, igazán nagy port felvert gesztusa Derrida 1966-os amerikai előadása volt, *A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diskurzusában*, amelynek egyik fő vonulata, akárcsak kicsivel később a *Grammatológiáé*, Lévi-Strauss etnológiai gondolkodásmódjának dekonstruktív olvasata. Igazából azonban joggal tekinthetjük *avant la lettre* dekonstrukciónak *A hang és a fenomén* Husserl-értelmezését is. Mindebből kitűnik, hogy Derrida első lépésben filozófiai és humán tudományi, nem pedig irodalmi szövegeken vagy egyéb műalkotásokon dolgozva alakította ki a fogalmat. Ha tehát a későbbiek során majd arra teszek kísérletet, hogy a dekonstrukció „esztétikájáról” beszéljek, amely egy derridai fordulattal élve aligha lehet más, mint az esztétika dekonstrukciója (a filozófus kedvelte az ilyesfajta kiazmusokat), szem előtt kell tartanom, hogy sohasem írt olyan értekezést, amelyben összefoglalta volna a szépről vagy a műalkotások mibenlétéről szóló nézeteit. Ezzel szemben számos könyvében, konferencia-előadásában, interjújában érintette az esztétika klasszikus kérdéseit. Ezekben a szövegekben sohasem frontálisan vagy tematikusan tárgyalja az esztétikai problémákat, hanem kerülő (*oblique*) úton, eltérítve azokat a tradicionális gondolati ösvényekről, sokféle, egymástól különböző és disszemináló gesztusok révén, amelyeken belül folyamatosan dekonstruálja az esztétika „inadekvátnak tekintett” kategóriáját.⁶ Annak a humán érdeklődésű olvasónak az emlékezetében, aki már élt a rendszerváltozást megelőző évtizedekben, nyilván felötlenek a marxista-leninista esztétika „rekonstruálásának” kísérletei. Ezek, mint köztudomású, azon a meggyőződésen alapultak, hogy a klasszikus szerzőhármás műveiben éppen elegendő esztétikai és művészeti tárgyú utalást találhatunk ahhoz, hogy ezekből szisztematikusan felépíthessük a marxista esztétika nagy épületét. Ehhez csupán összegyűjteni és rendszerezni

⁶ Vincent Houillon: *Derrida et l'intraitable Époque de l'oeuvre d'art = Derrida et la question de l'art, Déconstruction de l'esthétique*. Sous la direction de Adnen Jdey. Éd. Cécile Defaut, 2011.

szükséges ezeket a különféle szövegekben szétszórt passzusokat. Nyilvánvaló, hogy az erre irányuló kísérletemtől távol áll majd az a szándék, hogy egy hasonlóan megalapozatlan és önmaga karikatúrájába forduló vállalkozást vigyek véghez Derrida kapcsán. A dekonstrukciónak nem képzelhető el olyan esztétikája, amely egyben ne jelentené az esztétika tradicionális fogalmának dekonstrukcióját. Ebből a dekonstrukcióból azonban nem következik szükségszerűen, hogy létrejön belőle valami egységes és áttekinthető, valamint mindenki számára „alkalmazható” esztétikai szemlélet, amelyet, mondjuk, „dekonstruktív esztétikának” nevezhetünk. Nem is kívánnék megelőlegezni egy ilyen konklúziót, mi több, nem is tűzöm ki célul magam elé, hogy létrehozzak (a „rekonstruálás” álarca mögött) egy ilyen virtuális esztétikai nézetrendszert. Megelégszem egy-két idevágó kérdéskör áttekintésével Derrida életművében; tekintettel ennek az életműnek a méreteire, ezt sem azzal az igénnyel teszem, hogy teljesen kimerítsem a bennük rejlő problematikát. Még egy előzetes megjegyzést kell tennem: nevezetesen azt, hogy a filozófus esztétikai tárgyú írásai közül azokat próbálom kiemelni, amelyek az irodalmat érintik. De egy-egy fejezet erejéig mindenképpen át kell tekinteni a vizuális művészetekre és az építészetre vonatkozó írásokat is.